

4. «Капитал» и Экономикс. Вопр. методологии, теории, преподавания / Под. ред. В.Н.Черковца. – М.: ТЕИС, 1998. – 220 с.
5. *Леиашвилли П.Р.* Анализ экономической ценности. – М.: Экономика, 1990. – 192 с.
6. *Самуэльсон П.Э., Нордхаус В.Д.* Экономика / Пер. с англ. 18-е изд. – М.; СПб.; К.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 1360 с.
7. *Стиглиц Дж.Е.* Информация и смена парадигмы в экономической науке // *Мировая экономическая мысль: Сквозь призму веков.* В 5 т. / Сопред. ред. Г.Фетисов, А.Худокормов. – Том 5. – Кн. 2. – М.: Мысль, 2005. – С. 523–545.
8. *Сухарев О.С.* Институциональная теория и экономическая политика. К новой теории передаточного механизма в макроэкономике. – М.: Экономика, 2007. – 804 с.
9. *Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М.* Сучасні економічні теорії: Підручник. – К.: Знання, 2007. – 878 с.
10. *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
11. *Шухов Н.С.* Ценность и стоимость (опыт системного анализа). В 2-х ч. – М.: Изд-во стандартов, 1994. – Ч. 1. – 295 с.; Ч. 2. – 364 с.

Одержано 28.11.2008.

УДК 330.8:336.27(477)

В.В. Небрат

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ УРЯДОВИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ ТА РОЗРОБКА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У статті проаналізовано внесок українських вчених-економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історико-теоретичну розробку проблеми державного кредиту. Обґрунтовується положення про новаторські підходи вітчизняних учених до трактування банківської системи та урядових запозичень у контексті розвитку ринкових відносин.

Ключові слова: державний кредит, теорія фінансів, боргова політика уряду, українська економічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

© В.В. Небрат, 2008

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2008. Вип. 41.

Постановка проблеми. За умов становлення інноваційно-інформаційної моделі розвитку постіндустріального суспільства зростає роль суспільного сектора економіки та державних фінансів, актуалізується проблема пошуку додаткових фінансових ресурсів та шляхів їх ефективного використання. У трансформаційній економіці, якою є економіка сучасної України, особливого значення набувають процеси ринкової перебудови фінансових механізмів, створення та інституційного оформлення ефективних фінансових інструментів урядової політики. Залучення фінансових ресурсів та їх перерозподіл стає не лише економічною, а й гострою суспільно-політичною проблемою внаслідок необхідності постійного балансування між нагальними соціальними потребами та стратегічними пріоритетами забезпечення національної конкурентоспроможності у глобалізованому світовому господарстві. Державний кредит як одна з ланок державних фінансів традиційно виступає джерелом покриття бюджетного дефіциту та фінансування цільових програм, є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів.

Вітчизняна економічна історія містить потужний, але малодосліджений арсенал практичного досвіду та теоретичних розробок у галузі державного кредиту та боргової політики уряду, що потребує історико-теоретичного аналізу й узагальнення. Вивчення теорії та практики урядових запозичень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. повинно підпорядковуватися завданням теоретичного обґрунтування ефективної фінансової політики в Україні, створення системи фінансового забезпечення суспільного сектора, сприяння підприємницькій діяльності, розвитку фінансової інфраструктури та ринків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні історико-економічні дослідження теорії та практики розвитку економіки України у складі Російської імперії на межі ХІХ–ХХ ст. здебільшого зосереджені на питаннях становлення ринкових відносин, розвитку підприємництва, теоретичного обґрунтування та практичного здійснення урядових реформ, спрямованих на капіталістичну модернізацію господарства. Проблема ринкових перетворень у галузі грошового обігу, кредиту та фінансів присвячена низка публікацій на сторінках збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» [7, 20, 21, 22, 24, 29, 30]. Еволюція теорії кредиту та державних фінансів знайшла часткове висвітлення в монографічних дослідженнях В.Андрущенка [2] (в контексті розвитку фінансової думки Заходу), Е.Лортікіяна [14] (при розгляді еволюції економічної науки в Україні у проблемному та персоніфікованому зрізі), В.Небрат [19] (як складова української фінансової думки),

В.Фещенко [28] (в частині теоретичного осмислення та наукового обґрунтування українськими економістами процесів розвитку ринкового господарства).

Невирішена частина загальної проблеми. Хоча останнім часом питання історії економічної думки та становлення ринкових відносин в Україні викликають усе більший інтерес науковців, слід визнати, що проблематика ринкової трансформації суспільного сектора економіки та державних фінансів, зокрема вітчизняний досвід використання неподаткових джерел фінансування державних видатків, напрацювання українських економістів минулого в цій царині є недостатньо вивченими, потребують подальшої наукової розробки та сучасного теоретичного осмислення.

Мета дослідження. Метою даної публікації є висвітлення та узагальнення історико-теоретичних досліджень практики урядових запозичень та з'ясування внеску українських економістів у теорію державного кредиту в період ринкових перетворень господарства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Основні результати дослідження. Проблеми реформування фінансової системи, пошуку джерел додаткових доходів для покриття державних видатків, упорядкування грошово-кредитних відносин були центральними в історико-економічній та науково-публіцистичній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження в галузі державних фінансів, зокрема теорії та практики державного кредиту, обґрунтування урядової боргової політики проводили М.М.Алексєєнко, А.Я.Антонович, М.Х.Бунге, К.Г.Воблий, С.І.Іловайський, П.Л.Кованько, П.П.Мігулін, О.М.Миклашевський, В.А.Незабитовський, І.І.Патлаєвський, Г.Д.Сидоренко, І.Т.Тарасов, М.І.Туган-Барановський, М.М.Цитович, І.І.Янжул та інші вчені.

Теоретико-методологічну основу розвитку теорії державного кредиту в українській економічній думці становило дотримання класичних підходів у трактуванні державного господарства як непродуктивного. Більшість вітчизняних економістів були прихильниками принципової позиції А.Сміта щодо державних фінансів, викладеної ним у книзі V «Дослідження про природу та причини багатства «народів»», зокрема у розділі 3 про державні борги. Йдеться про упереджене ставлення до державних видатків, фінансування яких через механізм оподаткування, або через продаж державних цінних паперів, неодмінно відволікає робочу силу та капітали від продуктивного застосування. Варто зауважити, що Д.Рікардо ще більш категорично висловлювався щодо державного боргу, стверджуючи, що навіть посилення податкового тягара діє на розвиток господарства менш

згубно, ніж урядові запозичення. Дж.С.Міль, ідеї якого були надзвичайно популярні в середовищі вітчизняних економістів досліджуваного періоду, вважав, що державні витрати перешкоджають формуванню приватних капіталів. Свідченням того, що уряд «викачує» фінансові кошти з приватного сектора, вчений-економіст вважав зростання відсоткової ставки. Вітчизняні історико-теоретичні дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. підтвердили, що, коли держава виступає на фінансовому ринку в ролі позичальника, вона тим самим збільшує попит на позичкові кошти і сприяє зростанню ціни кредиту. Чим вищий попит держави, тим вищим є, за інших незмінних умов, рівень позичкового відсотка, тим дорожчим стає кредит для підприємців. Таким чином, дорожнеча кредиту змушує підприємців скорочувати інвестиції у сферу виробництва та заохочує до нагромадження капіталу у формі придбання державних цінних паперів. До певних меж цей процес, поглинаючи вільні капітали, не здійснює суттєвого негативного впливу на виробництво. Проте, як вказували вчені-економісти досліджуваного періоду, країна була бідною на капітали, тому їх відволікання від продуктивного застосування на потреби казни уповільнювало темпи економічного зростання.

Одним із визнаних фахівців у галузі державного кредиту Російської імперії був П.П.Мігулін, професор фінансового права Харківського університету, автор тритомної праці «Російський державний кредит (1769–1906)». Це дослідження було виконане на архівних матеріалах, зокрема, за даними актів російського фінансового законодавства, урядових документів (державні розписи, фінансові кошториси, звіти Міністерства фінансів та ін.). Хронологічні межі ретроспективного аналізу, проведеного вченим, визначаються тим, що саме у 1769 р., одразу після першого випуску асигнацій, була здійснена перша зовнішня позика. До того часу основним засобом одержання надзвичайних доходів держави виступали реквізиції та примусові позики, отже, інститут державного кредиту взагалі був відсутній. Із середини ХVІІІ ст. зовнішні та внутрішні запозичення набули систематичного характеру. Аналізуючи тогочасну асигнаційну політику, П.П.Мігулін згодом указував на те, що за демагогічними заявами уряду про необхідність забезпечення інтересів торгівлі та промисловості, про переваги асигнацій над мідними грішми тощо, емісія здійснювалася зовсім не для зручності приватних осіб, а з метою отримання коштів для покриття витрат на першу Турецьку війну.

Система організованого державного кредиту почала формуватися лише за Катерини ІІ із запровадженням у 1773–1786 рр. низки державних кредитних установ. Державний кредит набув таких форм:

а) випуск паперових грошей (асигнацій); б) зовнішні довгострокові позики; в) внутрішній кредит у вигляді запозичень приватних вкладів, що вносились у казенні банки. Проте, як показало дослідження П.П.Мігуліна, тогочасні урядові запозичення, хоча й мали регулярний характер, ще не були державним кредитом у строгому розумінні цього поняття. Аналізуючи асигнаційні випуски кінця XVIII ст., що включали емісію не лише крупних купюр, а й асигнацій вартістю п'ять і десять рублів, П.П.Мігулін робить такий висновок: «Ця обставина сприяла найширшому розповсюдженню асигнацій у нижчих верствах населення, а водночас – витісненню з обігу металевих грошей, які поступово все більше починали набувати характеру товару, тоді як асигнації, навпаки, ставали справжніми паперовими грошима, хоча вони не мали юридичного визнання обов'язковим платіжним засобом між приватними особами» [17, с. 9]. Внутрішній державний борг, що виник внаслідок несвоєчасних розрахунків за казенними підрядами та поставками, зростав. Для його погашення було прийнято рішення про наступну емісію. Загроза вилучення вкладів із державних кредитних установ також спонукала до випуску додаткових асигнацій. Таким чином, підбиваючи підсумки асигнаційної політики, П.П.Мігулін відзначав, що з допомогою посиленних випусків асигнацій були здійснені розрахунки за старими внутрішніми боргами. У той самий час законом від 18 грудня 1797 р. увесь випуск асигнацій був визнаний державним боргом незалежно від того, на які цілі цей випуск було витрачено.

Величезна кількість асигнацій не знаходила вигідного й надійного розміщення в торговельно-промисловому обороті країни. Ці гроші могли бути надані в позику уряду, проте на державному рівні не було створено для цього належних умов. Заощадження населення спрямовувались до кредитних установ, де виплачувались відносно високі відсотки. Надходження вкладів значно перевищувало попит на довгострокові іпотечні позики, тому накопичувались вклади, за якими доводилося платити відсотки, але які неможливо було пустити в обіг. Таким чином, виникла ідея передавати ці суми в позику державному казначейству. Проте такі внутрішні опосередковані запозичення мали вторинний, другорядний, допоміжний характер. Основним джерелом покриття дефіциту залишалася емісія.

У перше десятиліття XIX ст. розлад державних фінансів сягнув такого ступеня, що зволікання з проведенням рішучих заходів щодо їх удосконалення було вкрай небажаним і навіть небезпечним. План заходів покращення фінансового становища країни (відомий як «План фінансів на 1810 р.». М.Сперанського), в розробці якого вирі-

шальну роль мав наш видатний співвітчизник, перший ректор Петербурзького університету, професор М.А.Балудянський, містив обґрунтування неприпустимості випуску асигнацій для задоволення будь-яких, у тому числі й надзвичайних (воєнних), потреб держави і рекомендації щодо розвитку недержавного кредиту і банків. Значна частина громадян (особливо купецтво) вітала додаткові випуски, отже, критично сприйняла спроби уряду обмежити кількість асигнацій, що знаходились в обігу. За умов постійного знецінення грошей підприємці, по-перше, весь час відчували нестачу оборотних засобів, по-друге, отримували додаткові доходи. Уряд, у свою чергу, не міг вирватися із «зачарованого кола» бюджетного дефіциту. Промовистим є той факт, що в розпал обговорення заходів для зменшення кількості асигнацій в обігу (на початку 1810 р.) уряд встиг випустити нових асигнацій на величезну суму 44308700 руб. [17, с. 20].

Вітчизняні економісти, досліджуючи державний кредит у Російській імперії, акцентували увагу на його квазіринковій, ірраціональній природі. Зокрема, вони критично оцінювали практику, коли державні кредитні установи приймали в необмеженій кількості вклади на вимогу, а самі видавали довгострокові позики приватним особам і державному казначейству. В 1810 р. з метою консолідації вкладів у казенних банках і погашення асигнацій було випущено облігації державної позики. Ця перша спроба впорядкувати борги по запозиченнях державного казначейства з кредитних установ шляхом перетворення вкладів на вимогу, зроблених приватними особами й витрачених урядом, в облігації правильної державної позики, до того ж по можливості безстрокової, тобто в рентній формі, було оцінена дуже високо [17, с. 21]. Йшлося не лише про вилучення надлишку асигнацій з обігу, а й передусім про створення ефективної системи державного кредиту, врегулювання всього державного боргу. Проте позитивним перетворенням перешкодив початок війни з Наполеоном, що вимагало додаткових коштів, джерелом яких знову стали запозичення з державних кредитних установ.

Після закінчення війни одразу розпочалося здійснення заходів з відновлення грошового обігу й фінансової системи, зокрема, знищення асигнацій за рахунок процентних позик. Було розроблено також проект реорганізації казенних кредитних установ та заснування комерційних банків. Проте в дійсності тривала практика залучення всіх банківських коштів на потреби казни і навіть капітал, наданий комерційному банку для кредитування приватних осіб, пішов на покриття дефіциту державного бюджету. Вклади комерційного банку, як і

позичкового, стали використовуватись «для підкріплення оборотів державного казначейства» [16, с. 81–82].

У працях О.М.Миклашевського, П.П.Мігуліна, А.Я.Антоновича, присвячених дослідженню практики функціонування державного кредиту Російської імперії в дореформений період, обґрунтовано такі її особливості: по-перше, традиція «викачування» грошей на військово-політичні потреби держави без обмежень («екстраординарні витрати» в Російській імперії були звичним, типовим, постійним явищем); по-друге, недорозвиненість ринкових відносин (не було ані попиту на кредит, ані пропозиції комерційного кредиту); по-третє, звичка населення мати справу з казенними закладами (державні кредитні установи були єдиним місцем безпечного розміщення заощаджень).

Спроба «капіталізації» кредиту була здійснена у 1829–1830 рр. за ініціативою тогочасного міністра фінансів Російської імперії Є.Ф.Канкріна. Зовсім скасувати казенні кредитні установи уряд не наважувався, але пішов на значне здешевлення кредиту (як державного, так і іпотечного). Зниження відсотків по вкладах у банківські установи ніяк не вплинуло на їх обсяг; навпаки, вклади продовжували надходити у значній кількості. Адміністрація банківських установ ледве встигала знаходити для них розміщення. Така ситуація значною мірою сприяла зміцненню державного кредиту. Крім того, дешевим став кредит для землевласників, підприємців і торговців. Адже в обігу знаходилось багато кредитних білетів, які охоче надавалися у позику під невеликий відсоток.

Маніфест «Про влаштування грошової системи» (1839 р.) передбачав, що основною грошовою одиницею мала стати срібна карбована монета, а асигнації залишалися як допоміжний засіб. Із 1841 р. розпочато випуск Позичковим банком і Ощадними казнами нових грошових знаків – «кредитних білетів». Причиною їх випуску П.П.Мігулін вважав насамперед посилення вилучення вкладів із державних кредитних установ у 1839–1840-х роках, що виснажили майже всі їхні готівкові кошти. З огляду на це, було прийнято рішення видавати позики не срібними рублями, не асигнаціями попереднього виду і не депозитними білетами, а виключно новими кредитними білетами, яким призначалось бути в обігу по всій імперії нарівні зі срібними грошми. Спочатку, зазначав П.П.Мігулін, обговорювалася ідея випускати кредитні білети процентними (3,65% річних), проте потім від цієї думки відмовилися [17, с. 45]. У 1843 р. було завершено поступову заміну асигнацій кредитними білетами, що набули назви «державних». Асигнації було вилучено з обігу, державні кредитні білети мали обмінюватися на металеві гроші на вимогу.

Основним недоліком здійсненої реформи грошового обігу (так званої грошової реформи Є.Ф.Канкріна, що полягала в запровадженні срібного монометалізму й забезпечила більш-менш стійкий паперово-грошовий обіг протягом 1843–1853 рр.) вітчизняні вчені вважали те, що білетному обігу не було надано належної еластичності, інакше кажучи, кредитні білети стали фактично паперовими грошима (як і попередні асигнації), а не банкнотами. Вони не могли випускатися й вилучатися з обігу відповідно до потреб населення у збільшенні чи зменшенні кількості грошових знаків. Остаточного удару фінансовій системі Російської імперії завдала Кримська війна. Дефіцит 1852–1857 рр. спонукав уряд до нових випусків нічим не забезпечених кредитних білетів. На думку П.П.Мігуліна, ці випуски не лише надали кошти для покриття військових витрат, а й сприяли притоку вкладів у кредитні установи й викликали посилений попит на облігації внутрішньої позики, в тому числі й білетів державного казначейства [17, с. 56].

Докладний ретроспективний аналіз процесу перетворення в Російській імперії державних кредитних білетів на нерозмінні паперові гроші здійснив професор Київського університету св. Володимира А.Я.Антонович. Він, зокрема, виділив такі етапи: перший – 1/6 кредитних білетів мали металеве забезпечення, їх кількість відповідала попиту на мінові засоби; другий – починаючи з 1854 р., здійснювались значні випуски без забезпечення у зв'язку з фінансовими потребами; третій – запровадження обмежень в обміні державних кредитних білетів на монету, вичерпання обмінного фонду; четвертий – з кінця 1856 р. обмін припинено, замість забезпечених монетою державних кредитних білетів в обігу використовувалися нерозмінні паперові гроші [3, с. 120–124].

Після закінчення Кримської війни (1853–1856 рр.) серед економістів розгорнулася полеміка з приводу перспектив розвитку кредитних установ. Більшість учених наголошувала на необхідності розвитку комерційних банків і приватного кредиту. Зокрема, відомий фахівець у галузі банківської справи та фінансового законодавства професор Харківського університету К.К.Гаттенбергер, обґрунтовуючи закономірність і необхідність розвитку комерційного кредиту, зазначав: «Створення в країні банку рівносильне збільшенню кількості грошових знаків» [6, с. 23]. М.Х.Бунге, фахівець у галузі фінансів і кредиту закликав до відмови від системи казенного кредиту, мотивуючи це тим, що бюрократичний характер державних установ стримує розвиток вільного підприємництва. Державні банки за умови їх монопольного становища не можуть змагатися з енергією та спритністю прива-

тного інтересу. Крім того, поєднання комерційного кредитування з численними «державними обов'язками» призводить до того, що державні банки, за словами М.Х. Бунге, «...руйнують спочатку промисловість заради підтримки фінансів, а потім не допомагають фінансам, але підтримують застій у народному господарстві» [23, с. 88].

Разом з тим П.П.Мігулін виступив проти цілковитої ліквідації державного кредиту й обґрунтовував переваги казенних банків перед банками приватними (які діяли без будь-якого урядового нагляду й розорювали вкладників). На його думку, ніякого «закріпачення капіталів» у казенних установах не було, оскільки кошти видавалися вкладникам на першу вимогу. Наслідками ліквідації казенних кредитних установ стало, зазначав учений, штучне пожвавлення торгівлі та частково промисловості, «втеча» капіталів за кордон, грюндерство і спекуляції, падіння вексельного курсу та курсу кредитного рубля. Розмін було остаточно припинено, а разом з тим втрачено довіру іноземних капіталістів до кредитоспроможності Російської імперії, що ускладнювало реалізацію державних позик. Таким чином, державна банківська політика дореформеної доби оцінена П.П.Мігуліним як неефективна, а спроби реформ – як невдалі [17, с. 91].

Розлад грошово-кредитної системи у другій половині ХІХ ст. посилювався нецільовим використанням коштів: позики, що здійснювалися для відновлення металевого обігу, йшли на покриття поточного бюджетного дефіциту, нові види цінних паперів мали використовуватися для обслуговування старих державних боргів. Після відносної стабілізації на початку 1870-х років настав період надзвичайних військових витрат, а відтак – нових випусків кредитних білетів та величезних внутрішніх позик. На початок 1880 р. загальний обсяг державних процентних і безпроцентних боргів становив 1040,3 млн руб. метал. і 3117,2 млн руб. кред., а з перерахунком металевих рублів на кредитні за тодішнім курсом – 4698,5 млн руб. кредитних. Цей борг утворився внаслідок 65 позик, з яких 26 були зовнішніми та 39 – внутрішніми. Державі доводилось сплачувати в середньому 5,34% по внутрішніх позиках та 5,75% – по зовнішніх. Отже, внутрішні позики були більш вигідними, ніж зовнішні, оскільки здійснювались переважно на кредитний рубль, а не на метал [31, с. 621].

Проблеми стабілізації грошового обігу та урегулювання боргової політики були центральними в науковій та державницько-реформаторській діяльності М.Х.Бунге. В аналізі економічного становища Російської імперії, зробленому в доповідній записці Олександрю ІІ, вчений-фінансист визначив найбільш нагальні проблеми. Зокрема він вказував на величезні державні борги та бюджетні дефіцити,

перенасичення ринку паперовими грошима. Прогнозуючи подальший розвиток подій, М.Х.Бунге зважав на негативні тенденції у фінансовій сфері, які полягали у значному зниженні податкових надходжень на фоні щорічного зростання державних видатків, що неминуче призводило до зростання бюджетних дефіцитів. Характеризуючи загальний стан народного господарства, автор програми ринкової модернізації країни вказував на найбільш гострі та проблемні аспекти. Зокрема, він стверджував, що «становище землеробського населення в багатьох місцевостях ... дуже важке, що багато великих і найважливіших промислових підприємств існують лише завдяки урядовій підтримці, що залізничні товариства, за окремими винятками, ведуть своє господарство за рахунок державних коштів і входять поступово в неоплатні борги перед урядом» [8, с. 133]. У зв'язку з цим, аналізуючи соціально-економічні умови, в яких М.Х.Бунге довелося приступати до здійснення своєї програми реформ, відомий економіст-історик, професор П.Л.Кованько зазначав: «Доводилось не розраховувати видатки в межах істинного надходження доходів, а збирати доходи, щоб якось покрити видатки. Збирати ж доходи було нізвідки; недоїмки породжували дефіцити, дефіцити породжували запозичення, запозичення спричиняли падіння рубля, зменшення цінності грошей ускладнювало платежі по державному боргу, для їх полегшення податки знову підвищувалися, але доходу не давали, виходили недоїмки, дефіцити, запозичення, знову падіння ціни рубля і т.д. Негайно слід було приступити до перетворень» [11, с. 7].

У промисловості, на думку М.Х.Бунге, була потрібна «не стільки матеріальна допомога, скільки встановлення кращого порядку через видання законів, більш пристосованих до сучасного розвитку народного господарства» [8, с. 136]. Таким чином, можна стверджувати, що відсутність інституційного забезпечення розвитку підприємництва, нерегульованість правового поля ринкових відносин компенсувалася державними позиками й урядовою підтримкою. Державні замовлення та безоплатна передача в приватні руки казенних підприємств обумовлювали подальше зростання державних видатків, бюджетного дефіциту, стимулювали залучення неподаткових джерел для компенсації недоотриманих податків тощо. Практика урядового протекціонізму, що супроводжувалася зростанням державного боргу, підривала економічні основи всього народного господарства. М.Х.Бунге небезпідставно вважав, що розробка законодавства, адекватного ринковим умовам господарювання, дозволить краще організувати роботу підприємств і визначити взаємну відповідальність всіх його учасників, зокрема власників, акціонерів і робітників. У свою

чергу, заборона надання пільгових кредитів з Державного банку на підставі окремих прохань в обхід існуючих загальних правил дозволяла правильно та економічно обґрунтовано організовувати як державний, так і приватний комерційний кредит.

Особливою сферою уваги та підтримки уряду, а відтак і напрямом державних видатків, було будівництво та експлуатація залізничної мережі. Приватні залізничні товариства, які виникли під час залізничного буму в 60–70-х роках XIX ст., користувалися величезною державною фінансовою допомогою (адже вона виступила гарантом їх доходності). Це стало важким тягарем для казни. М.Х.Бунге вважав, що за наявності значної заборгованості залізничних товариств державі слід ставити питання про експропріацію приватних залізниць.

У 1880–1890-х роках розвиток державних запозичень у Російській імперії знаходився в тісному зв'язку з цілою низкою конверсійних операцій. У вітчизняній економічній літературі утвердилося трактування конверсії в галузі державного кредиту як певних змін за умов запозичень на користь боржника, що полягають, здебільшого, у зниженні відсотків, а також у новому способі погашення капіталу, в перетворенні термінової позики на рентну тощо. Конверсії, здійснені у 1889–1894 рр., знизивши відсоток за державними позиками, дещо скоротили суму щорічних платежів казначейства за системою державного кредиту. До того ж фінансове відомство, скориставшись сприятливими політичними відносинами між Російською імперією та Францією, дещо послабило залежність від берлінського грошового ринку: воно відкрило для російських цінних паперів багатий на капітали французький ринок. Проте загалом сума державного боргу зростала. Наступні конверсії 1893–1894 рр. мали аналогічний характер і наслідки.

Квазіринковий, непродуктивний характер використання урядових запозичень негативно відбивався на забезпеченні кредитами розвитку промисловості. П.П.Мігулін указував на те, що процес утворення в Російській імперії промислових і комерційних банків, без яких жодна промисловість і торгівля неможливі, навмисно гальмувався. Уряд С.Ю.Вітте, на його думку, взагалі не розумів ролі кредиту в розвитку промисловості. В останнє десятиліття XIX ст. були спроби перетворити державний банк на промисловий. Це виявлялось у тому, що, всупереч статуту банку, ним було надано промислові кредити підприємствам, здебільшого ненадійним. Зазначені заходи не лише розладнали справи самого державного банку, а й призвели до втрати довіри до держави. Таким чином, на думку П.П.Мігуліна, державний кредит сприяв не підприємництву, а скоріше підприємцям. Відсут-

ність же промислового кредиту та недорозвиненість комерційного кредиту сприяла збереженню рутини та гальмувала промисловий розвиток на основі ринкових відносин. «В епоху грюндерства для того, щоб нажити велетенські статки не потрібні ні гроші, ні знання, ні вміння, достатньо лише зв'язків з міністерством фінансів та іншими сильними світу цього, – писав економіст-історик у 1905 р., – але дай Бог, щоб ця епоха більше не повторювалась. Вона могла виникнути лише за повної безмовності суспільства та за повного свавілля всевладної бюрократії, яка робила, що хотіла» [15, с. 312–313]. Слід визнати, що ці слова вченого, що звучать як застереження, на жаль, не втратили своєї актуальності й нині.

Отже, історико-критичний аналіз практики державного кредиту та фінансової політики, здійснений у працях вітчизняних дослідників, дозволяє зробити певні узагальнення. По-перше, державний кредит у Російській імперії не мав продуктивного застосування, кошти йшли здебільшого на підтримку поміщиків, які розорявались, і відшкодування старих боргів. По-друге, розвиток промислового капіталізму супроводжувався політикою підтримки спекулятивних операцій, фіктивних акціонерних товариств з боку уряду, тобто здійснювався захист інтересів крупного капіталу всупереч державно-господарським потребам. Без вільного ринку з усіма його атрибутами та інститутами промисловий розвиток був хитким та неефективним з точки зору народного господарства. По-третє, відсутність послідовної, продуманої, обґрунтованої банківської політики, захоплення крайнощами призвели до руйнування старої системи державного кредиту і відсутності нової, ринкової системи промислового (комерційного та інвестиційного) кредиту.

Важливою складовою дослідження процесу становлення та розвитку фінансових інститутів ринкового господарства є критичний аналіз теоретичного відображення економічних явищ і тенденцій у тогочасній фінансовій думці. Як вказував відомий економіст-історик В.Ф.Левитський, історія, практика й теорія становлять частини єдиного цілого – економічної науки [13, с. 1]. Значний внесок у розробку фінансової теорії зробив наш видатний співвітчизник М.Х.Бунге. У своєму фундаментальному дослідженні «Теорія кредиту» (1852), вчений-економіст наголошував на взаємозв'язку між кредитом і суспільним відтворенням, доводив хибність теорії та шкідливість існуючої практики розширення кредитування за рахунок випуску асигнацій і банківських кредитних білетів.

В економічній літературі того часу були поширені визначення із залученням етичних категорій. Зокрема, М.Х.Бунге пропонував до-

силь широке трактування кредиту як «виду обміну, у якому передається цінність або послуга на віру до майбутньої винагороди» [4, с. 14]. Натомість професор Новоросійського (тепер – Одеського) університету Л.В.Федорович виключив поняття довіри, обов'язку тощо, як такі, що не належать до предмету економічних досліджень, і розглядав кредит як відносини на основі взаємної вигоди та відшкодування. Тому, на його думку, примусове кредитування держави громадянами шляхом випуску державних кредитних білетів не можна вважати кредитом у строгому значенні цього слова. Вчений наголошував: «Цілком ототожнювати примусові відносини з добровільними, навіть у сфері кредиту, неможливо. <...> Наслідки добровільних кредитних угод в цілому позитивно впливають на суспільне господарство: з їх допомогою переносяться цінності до осіб, які можуть знайти їм більш продуктивне застосування. Натомість наслідки примусової позики завжди шкідливі» [27, с. 251]. Критично оцінював економіст поділ кредитних угод на чисті, тобто добровільні, й вимушені, запропонований німецьким вченим-економістом А.Вагнером. «Паперові гроші, – наголошував Л.В.Федорович, – будучи особливою формою державного боргового зобов'язання, зазвичай впливають із власне державних операцій на протипагу банківським білетам, що є наслідком приватно-кредитних відносин» [27, с. 419].

З обґрунтуванням необхідності державного регулювання кредитно-грошового обігу, який на той час означав емісійний характер ведення державних фінансів, виступив А.Я.Антонович. Учений доводив згубний вплив емісії на протипагу організованому, впорядкованому державному кредиту. Найбільш повно концепція кредитно-грошового обігу А.Я.Антоновича викладена в його праці «Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети» (1883). Дослідник з'ясував основні відмінності банківських білетів та державних кредитних білетів: по-перше, державні кредитні білети виникли не з підприємств і не для підприємств; по-друге, кредитно-білетна система має здатність стискатись і розширюватись відповідно до потреби у міновому посереднику. Державні кредитні білети не мали такої еластичності. Доказом недосконалості державних кредитних білетів, на думку А.Я.Антоновича, було доповнення їх більш еластичними банковими вкладними білетами й казначейськими білетами (серіями). Разом з тим, нееластичність грошової маси в умовах зростання народної заповзятості та сприятливого торгового балансу перешкождала знеціненню грошової одиниці.

Дослідження кредиту та паперових грошей займає особливе місце в теоретичному доробку професора Дерптського (тепер –

м. Тарту) університету, українця за походженням, О.М.Миклашевського. Історія асигнаційного обігу в Росії була темою його магістерської дисертації, частково напрацьований матеріал увійшов до монографії «Гроші» (1895). Важливою рисою теоретико-методологічних підходів ученого до проблем народного господарства і, зокрема, державних фінансів є інституціональний аспект [9]. Учений наголошував на тому, що в кредитних угодах завжди присутній елемент довіри й добровільного підкорення існуючому порядку. «Відносини осіб у сучасному господарстві, – вказував О.М.Миклашевський, – тісно пов'язані на ґрунті існуючих інституцій» [18, с. 455]. Цей момент важливий не лише для розуміння функціонування кредиту як системи домовленостей, а й для з'ясування механізму інституційних перетворень при формуванні ринкового середовища. Держава, що існує на засадах права, наголошував учений-економіст, користується підтримкою наявних суспільних сил, тому економічні відносини спираються не на примус, а на звичку дотримуватися встановленого порядку, почуття обов'язку та довіри до уряду. Таким чином, соціальні інституції стають потужними економічними чинниками.

На значення законодавства в регулюванні фінансових відносин між державою та громадянами вказував професор Новоросійського університету С.І.Іловайський. Вчений підкреслював, що розвиток правового забезпечення безпосередньо впливає на фінансове становище держави [10]. Відтак, для ефективної урядової політики в галузі державних доходів і видатків важливо здійснювати не лише економічні, а й загальнодемократичні перетворення. Такої позиції дотримувався також І.І.Янжул, професор Московського університету, українець за походженням. Аналізуючи причини успіху фінансових реформ в Англії, відомий вчений-фінансист наголошував на ролі політичних товариств і громадських організацій, перевагах виборних законодавчих органів, що забезпечують можливості оприлюднення та втілення прогресивних проєктів, залучення думки компетентних, але далеких від влади фахівців до обґрунтування та розробки реформ. Для цього необхідно, вказував він, «щоб відкрита ким-небудь істина обернулася на благо всіх громадян, отримала зовнішнє втілення, щоб влада побудувала у відповідності до неї ту загальнообов'язкову норму, яка повинна в майбутньому слугувати правилом поведінки однаково для можновладців і підлеглих» [32, с. IV].

Із позицій верховенства права та утвердження демократичних засад у суспільному житті визначав сутність фінансових відносин професор Харківського університету М.М.Алексєєнко. «Фінансова система держави, – вказував учений-економіст, – є сукупністю пози-

тивних юридичних норм, за якими держава, намітивши свої завдання, задля їх виконання, визначає способи користування джерелами народного доходу» [1, с. 11]. Таким чином, у працях українських економістів утверджувалось принципове положення про те, що вирішальне значення для фінансів мають не розмір доходів казни, не масштаби урядових запозичень, а прозорість державної діяльності та підвищення її ефективності. Для реалізації цих засад важливо розвивати відповідні суспільні інститути.

В історії фінансів розвиток державного кредиту пов'язаний з обігом паперових грошей як сурогату, замітника повноцінних грошових засобів. Характерною особливістю паперових грошей усіх часів, за рідкісним винятком, був їхній інфляційний характер. Розмежування емісії асигнацій, а пізніше – державних кредитних білетів, та випуску власне боргових зобов'язань держави, стосовно яких виконуються всі вимоги кредитного засобу, становило серйозну проблему та зайняло тривалий період у вітчизняній історії та теорії фінансів. Фактично крапку в цьому питанні було поставлено лише після реформи 1861 р. Відтоді проблема покриття державних видатків і фінансування дефіциту бюджету перейшла в дещо іншу площину – площину вибору між трьома шляхами (а саме: додаткова емісія, посилення оподаткування чи збільшення державного боргу).

На думку М.І.Тугана-Барановського, урядові запозичення найбільш наочно оприявнюють різницю між продуктивним і грошовим капіталом. Коли держава здійснює позику, кредиторами виступають підприємці, що надають у розпорядження уряду необхідний грошовий капітал. Після того як одержану суму буде витрачено, капітал позикодавців зовсім не скорочується, хоча реальний продуктивний капітал країни, в разі непродуктивного застосування коштів, зникає. Власники державних цінних паперів володіють правом присвоїти певну частку додаткового продукту країни, проте непродуктивні видатки уряду не лише не примножили національного багатства, а навпаки, відволікли капітали від їх продуктивного застосування. Таким чином М.І.Туган-Барановський довів, що зростання державного боргу зовсім не свідчить про збільшення реального капіталу країни, хоча на грошовому ринку облігації державної позики виступають таким самим капіталом, як і облігації чи акції промислових підприємств, що представляють продуктивний капітал у його речовій формі. Зростання грошового позичкового капіталу, наголошував вчений, зовсім не тотожне зростанню продуктивного капіталу, воно може відбуватись під час застою й навіть за скорочення виробництва. Крім того, розподіл вільного капіталу, утвореного із заощаджень населення й не

пов'язаного з виробництвом, капіталу, що шукає застосування, є складним і важким процесом. Диспропорційність визначалась М.І.Туганом-Барановським основною причиною криз надвиробництва, тісно пов'язаною з внутрішньою сутністю й суперечливістю капіталістичного господарства [26, с. 192–193].

Аналізуючи видатки за зобов'язаннями уряду в 1903–1911 рр., П.Л.Кованько порівняв щорічні видатки по державному боргу Російської імперії та провідних країн світу, зокрема Франції, Німеччини, Англії, Італії, Японії, США. Його висновки такі: «Російський державний борг, хоча й посідає за абсолютними розмірами друге місце, не містить у собі нічого загрозливого для державного господарства. Погано лише те, що одна частина цього боргу пішла на військові цілі, тобто на цілі з економічної точки зору непродуктивні, а інша частина – на будівництво залізниць, які досі не відшкодовують платежів за позиками. Не так небезпечний сам по собі державний борг, хоч би й у значних розмірах, як небезпечні марнотратство і невміння заключати позики на вигідних умовах» [12, с. 31]. Це зауваження варто й нині мати на увазі, особливо в контексті посилення негативних зовнішніх впливів глобалізованої фінансової системи на національну економіку.

Видатки, пов'язані з обслуговуванням державного боргу, постійно зростали. Відомий український вчений-економіст, академік Всеукраїнської академії наук К.Г.Воблій, характеризуючи стан суспільних фінансів на початку ХХ ст., зазначав: «Найбільш важливу статтю фіскальних видатків становлять видатки за державними боргами. Вони виникали здебільшого внаслідок воєн, значно меншою мірою – внаслідок реформ, бюджетних дефіцитів» [5, с. 231]. Учений-економіст проілюстрував динаміку державного боргу такими цифрами: 1823 р. – 214 млн руб., 1861 р. – 1264 млн руб., 1886 р. – 4418 млн руб., 1906 р. – 8579 млн руб. Тобто, за вісімдесят років державний борг зріс більше як у сорок разів. Потужним стимулятором урядових запозичень у подальшому була Перша світова війна – до кінця 1917 р. борг досяг уже 40 млрд руб. Розміри відсотків, які сплачував уряд напередодні війни, не перевищували 400 млн руб., а в 1917 р. ці платежі становили 1,5 млрд руб. [5, с. 232]. Варто відзначити, що для проведених у той час активних конверсійних операцій уряду було властиво прагнення, крім оптимізації державного боргу, забезпечити дотримання інтересів позикодавців. Це часом призводило до зниження ефективності конверсій, але значно зміцнювало довіру до держави. Таким чином, відбувалася інституціоналізація відносин держави зі своїми кредиторами.

У вітчизняній економічній літературі початку ХХ ст. тривала розробка теоретичних аспектів розвитку державного кредиту та державного боргу. Зокрема, було порушено проблему сутності та перспектив урядових запозичень з точки зору суспільного та приватного секторів економіки, адже зростання суспільного сектора економіки вимагало збільшення державних видатків. Було доведено, що, порівняно з іншими джерелами (емісія, оподаткування), державний кредит був більш ефективним шляхом вирівнювання дисбалансу між фінансовими потребами держави та наявними коштами [25]. Важливим аспектом теоретичного аналізу урядових запозичень був розгляд державного кредиту як різновиду фіскальних відносин. У працях провідних українських економістів порушено питання перерозподільної функції державного кредиту. Зокрема було встановлено, що коло платників податків, чийм коштом сплачуються відсотки за державними запозиченнями, не співпадає з колом власників державних цінних паперів та показано, що через виплату доходів по державних цінних паперах і диференціацію населення йшов процес накопичення приватних капіталів, стимулювалась акумуляція коштів у руках найбільш енергійних і заповзятливих – формувався клас підприємців, розвивалося підприємницьке середовище. Водночас йшов процес капіталізації доходів, а відтак – розвитку фінансового ринку.

Висновки. Проведене ретроспективне дослідження теорії та практики державного кредиту в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) дозволяє зробити такі висновки та узагальнення.

1. Історія державного кредиту в Російській імперії нерозривно пов'язана з традиційним пануванням казенно-феодальних устоїв. Становлення та розвиток теорії державного господарства та суспільних фінансів у ХІХ–ХХ ст. супроводжувалися постійною увагою до питань державного кредиту та державного боргу.

2. Починаючи з середини ХІХ ст., зростання суспільного сектора економіки вимагало постійного збільшення державних видатків. Українськими економістами (П.П.Мігулін, М.І.Туган-Барановський) обґрунтовано положення про те, що за умов технічної відсталості, низького рівня обсягу виробництва та доходів державний кредит був більш ефективним, порівняно з іншими джерелами (додаткова емісія, посилення оподаткування), шляхом вирівнювання дисбалансу між фінансовими потребами держави та наявними коштами. Було розроблено теоретичні основи управління державним боргом і головні механізми боргової політики.

3. У дослідженнях М.Х.Бунге, В.Ф.Левитського, А.Я.Антоновича було розкрито процес становлення та розвитку кредитного госпо-

дарства, що зумовив зміну характеру фінансових відносин. Вітчизняні вчені-економісти (П.П.Мігулін, О.М.Миклашевський, К.Г.Воблій), проаналізувавши історію асигнаційних випусків та урядових запозичень, трансформацію товарно-грошових відносин у систему грошово-кредитного обігу, сформулювали положення про сутність державного кредиту як форми позики, що передбачає дотримання відповідних вимог, а саме: повернення, строковість і платність. Разом з тим, було визначено специфіку урядових запозичень порівняно з іншими формами кредиту, яка зумовлюється недобровільним характером держави як корпоративного союзу (І.І.Янжул), розкрито роль законодавства та демократичних інститутів у забезпеченні ефективності фінансової системи взагалі та державного кредиту зокрема (М.М.Алексєєнко, М.Х.Бунге, С.І.Іловайський, К.К.Гаттенбергер, О.М.Миклашевський).

В статье проанализирован вклад украинских ученых-экономистов второй половины XIX – начала XX ст. в историко-теоретическую разработку проблемы государственного кредита. Обосновывается положение о новаторских подходах отечественных ученых к трактовке банковской системы и правительственных заимствований в контексте развития рыночных отношений.

Ключевые слова: *государственный кредит, теория финансов, долговая политика правительства, украинская экономическая мысль второй половины XIX – начала XX в.*

1. *Алексєєнко М.М.* Организация государственного хозяйничанья. – Харьков, 1870. – 91 с.
2. *Андрущенко В.Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. – Львів: Камеяр, 2000. – 304 с.
3. *Антонович А.Я.* Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. – Киев, 1883. – 262 с.
4. *Бунге Н.Х.* Теория кредита. – Киев, 1852. – 310 с.
5. *Воблій К.Г.* Начальный курс политической экономии: История, теория, финансы. – Киев, 1918. – 252; IV с.
6. *Гаттенбергер К.* Влияние русского законодательства на производительность торгового банковского кредита. – Харьков, 1870. – 157 с.
7. *Гринчуцький В.І., Козюк В.В.* Державний борг як об'єкт теоретичного аналізу в економічній науці // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31–32 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 185–195.
8. *Записка Н.Х. Бунге* Александру II «О финансовом положении России» / Публикация А.П.Погребинского // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 132–143.

9. *Злупко С.М., Небрат В.В.* Розвиток інституціональних засад в монетарній теорії О.Миклашевського // Економіка України. – № 12. – 2005. – С. 73–81.
10. *Иловайский С.И.* Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств. – Одесса, 1887. – 16 с.
11. *Кованько П.Л.* Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х.Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.). – Киев, 1901. – 448 с.
12. *Кованько П.Л.* Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг.: Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами. – Киев, 1911. – 67 с.
13. *Левитский В.Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914. – 493 с.
14. *Лортикян Э.Л.* История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. – Харьков: Консум, 2004. – 360 с.
15. *Мигулин П.П.* Возрождение России. – Харьков, 1910. – 500 с.
16. *Мигулин П.П.* Русский государственный кредит (1769–1899 гг.). Том 1: Опыт историко-критического обзора. – Харьков, 1899. – IV; 606; XII с.
17. *Мигулин П.П.* Наша банковая политика (1729–1903). – Харьков, 1904. – 440 с.
18. *Миклашевский А.Н.* Деньги. Опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. – Москва, 1895. – 729 с.
19. *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть. – К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. – 224 с.
20. *Новікова І.Е.* Формування вітчизняної банківської системи у другій половині ХІХ ст. (структура та функціональне призначення) // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 39–40 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2007. – С. 172–180.
21. *Орлова О.О.* Деякі аспекти організації бюджетної системи Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37–38 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 192–197.
22. *Сайкевич О.Д.* Українські економісти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. про необхідність та конкретні форми державного регулювання ринкової економіки // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31–32 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 195–204.
23. *Степанов В.Л.* Н.Х.Бунге: Судьба реформатора. – М.: Изд-во «РОССПЕН», 1998. – 398 с.
24. *Толстов Р.Д.* З історії грошової реформи 1895–1897 рр. в Російській імперії // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31–32 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 40–47.
25. *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении / Военные займы. Сб. статей / Под общ. ред. М.И.Туган-Барановского. – Петроград, 1918. – С. 5–25.

26. *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Отв. науч. ред. Т.И.Деревянкин. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
27. *Федорович Л.В.* Теория денежного и кредитного обращения. – Одесса, 1888. – 626 с.
28. *Фещенко В.М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: КНЕУ, 2003. – 187 с.
29. *Ходченко О.В.* Вплив західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 39–40 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2007. – С. 79–92.
30. *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37–38 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 179–192.
31. *Энциклопедический словарь.* Том ХІХІ-А / Под ред. Ф.Брокгауза, И.Эфрона. – С.-Петербург, 1895. – 962 с.
32. *Янжул И.* Как англичане критикуют свои государственные расходы. – С.-Петербург, 1908. – 167 с.

Одержано 15.12.2008.

УДК 330.8:330.564(477)

Л.П. Горкіна

ВІД М. БУНГЕ ДО М. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ТЕОРІЮ РОЗПОДІЛУ

Стаття присвячена порівняльній характеристиці поглядів на проблему розподілу (доходів) М.Бунге, який очолював ліберальний напрям економічної теорії, та М.Тугана-Барановського, що став провідником її соціального напрямку; виявленню важливих рис еволюції наукової економічної думки в Україні та Росії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., які відбили погляди цих видатних економістів.

***Ключові слова:** розподіл доходів, теорія розподілу, М. Бунге, М. Туган-Барановський, українська економічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*

© Л.П. Горкіна, 2008